

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)

ΑΝΑΤΥΠΟΝ

ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Ίστορικού ΕΙΕ

ΑΛΥΚΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΛΑΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΜΕ ΒΑΣΗ
ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ GRIMANI (1698-1700)

ΑΘΗΝΑΙ, 1987-1988

ΑΛΥΚΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΑΛΑΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ GRIMANI (1698-1700)

Εἰσαγωγικά. Στὸ σύνολο τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, τὸ ἀλάτι ἔπαιζε πάντοτε σημαντικὸ ρόλο, ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης διατροφῆς καὶ γιὰτὶ χρησίμευε στὴ διατήρηση ὀρισμένων προϊόντων (τυρί, κρέας, ψάρια)¹. Ἡ προμήθεια λοιπὸν τοῦ ἀλατιοῦ σὲ περιοχὲς ὅπου ἡ παραγωγή ἔλειπε ἢ ἦταν ἀνεπαρκής, ἦταν καθοριστικὴ γιὰ ὅποιον ἀναλάμβανε τὸ ἔργο αὐτό. Τὸ ἐμπόριο τοῦ ἀλατιοῦ ἀπὸ τὴ Βενετία ἀπέβη ἀποφασιστικὸς παράγοντας στὴν μετέπειτα οἰκονομικὴ τῆς ἀνάπτυξη καὶ τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ, ἐξασφάλιζε γιὰ αἰῶνες τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς κυριαρχία στὴ Μεσόγειο².

Στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, τὸ ἐμπόριο τοῦ ἀλατιοῦ πέρασε ἀπὸ πολλὰς φάσεις, ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὶς γενικότερες ἀνακατατάξεις στὴν περιοχὴ. Οἱ ἀλυκὲς τῆς Κύπρου, ἀπ' ὅπου παρήγετο μεγάλο τμῆμα τοῦ διαθέσιμου ἀλατιοῦ, χάνονται ὀριστικὰ γιὰ τὴν Γαληνοτάτη, στὸν πόλεμο τοῦ 1570-1571³. Γι' αὐτὸ ἡ δημιουργία νέων ἀλυκῶν (περιοχὴ Σούδας καὶ Σπιναλόγγας στὴν Κρήτη) ἀποδείχτηκε ἰδιαίτερα χρήσιμη στὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰῶνα⁴. Τὰ τεράστια ἔξοδα ὅμως ποὺ ἀπαίτησε ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης (1645-1669) καὶ ἡ Τουρκικὴ κατάκτηση τῆς

1. M. Mollat, *Géographie du sel*, στὸν τόμο *Etudes sur l'économie et la société de l'Occident médiéval XIIe-XVes*, [Variorum Reprints], London 1977, σ. 1439-1441. Εὐχαριστῶ τὴν καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου γιὰ τὶς διορθώσεις καὶ τὶς ὑποδείξεις τῆς.

2. Γιὰ τὸ βενετικὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ βλ. J. C. Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise*, τ. 1: *Production et monopole*, Lille 1978, τ. 2: *Voiliers et commerce en Méditerranée 1200-1650*, Lille 1979, μὲ πλούσια βιβλιογραφία. Ἐπίσης βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα βιβλιοκρισία τοῦ Alberto Tenenti, *Il sale nella storia di Venezia*, «Studi Veneziani», 4(1980), σσ. 15-26. Γενικότερα γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ἀλατιοῦ στὴν ἱστορία, βλ. τὸ ἔργο: *Le rôle du sel dans l'histoire*, μὲ ἐπιμ. M. Mollat, Paris 1968.

3. Hocquet, ὁ.π., τ. 1, σ. 101.

4. Ι. Γ. Γιαννόπουλου, Ἡ Κρήτη κατὰ τὸν τέταρτο Βενετοτουρκικὸ πόλεμο (1570-1571), Ἀθήνα 1978, σ. 77.

μεγαλονήσου συνέβαλαν στὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τῆς Βενετίας. Ἐξάλλου βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ ἐμπόριο ἔχει ἀρχίσει νὰ διεξάγεται ἀπ' ὅλα τὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν ἀνεύρεση ἀγορῶν εἶναι μεγαλύτερος⁵. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὸ ἐμπόριο τοῦ ἀλατιοῦ τῆς Πελοποννήσου, ὅπως καὶ τῶν Ἑπτανήσων, σταθεροποίησε πρόσκαιρα τὶς βενετικὲς ἐμπορικὲς δραστηριότητες καὶ ἐξασφάλισε τὶς προσπάθειες τῆς Βενετίας στὸ χῶρο τῆς Μεσογείου. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀκολούθησε ἡ Γαληνοτάτη στὴν Πελοπόννησο ἀπέβλεπε στὸ ν' ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸν τόπο τὰ παραγόμενα προϊόντα, γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὸ ἐμπόριό της σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα καὶ ν' ἀποκτήσῃ μὲ ἀναπτυξιακὰ ἔργα σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τὴν εὐνοία τῶν κατοίκων, στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ νὰ συνεχισθῇ ἡ κυριαρχία της⁶. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ φαίνεται ξεκάθαρα στὶς ἐκθέσεις τῶν βενετῶν προβλεπτῶν (*provveditori*). Εἰδικότερα, ὁ Francesco Grimani σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὅτι μὲ τὰ ἔσοδα τοῦ ἀλατιοῦ θὰ γέμιζαν τὰ κρατικὰ ταμεῖα: *Per prime si presentano le saline, che coll' industria et applicatione potriamo arricchir il publico Erario*⁷.

Τὰ μέτρα ποὺ πῆρε αὐτὸς ὁ προβλεπτὴς γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀλατιοῦ, ἔχει σκοπὸ νὰ παρουσιάσῃ αὐτὴ ἡ μελέτη. Ὡς πηγὲς χρησιμοποιοῦνταν κυρίως οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀπηύθυναν οἱ ὑπεύθυνοι τῶν ἀλυσκῶν στὸν F. Grimani⁸. Οἱ περισσότερες ἀναφέρονται στὶς ἀλυσκὲς τοῦ Θερμησίου, ἐνῶ μέγας ἀριθμὸς ἀφορᾷ τὶς ἀλυσκὲς τοῦ Πύργου, τῶν Λεχαινῶν καὶ τῆς Καμενίσσας. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦνταν ἐπιστολὲς τοῦ Grimani πρὸς τὴ Σύγκλητο (*disparci*)⁹, καθὼς καὶ δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν Σ.

5. G. L u z z a t t o, La decadenza di Venezia dopo le scoperte geografiche nella tradizione e nella realtà, «Archivio Veneto» 54-55 (1954), σσ. 162-181.

6. Α. Β α κ α λ ό π ο υ λ ο υ, Ἡ τελευταία περίοδος βενετικῆς κυριαρχίας (1685-1715), στὸ συλλογικὸ ἔργο, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 11, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σσ. 206-209.

7. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν Προνοητῶν τῆς Πελοποννήσου ἐκ τῶν ἐν Βενετίᾳ Ἀρχείων ἐκδιδόμεναι, ΔΙΕΕ 5(1900), σ. 510.

8. Α. S. V, Grimani dai Servi, b. 32, ἀρ. 85: «Di lettere scritte a Francesco Grimani Provveditor General dell' Armata in Morea in materia di sale 1699-1700». Στὴν πραγματικότητα οἱ ἐπιστολὲς ἀφοροῦν τὴν περίοδο 1698-1700. Γιὰ τὸ ἀρχεῖο Grimani βλ. Σ ο φ ί α ς Ἀ ν τ ω ν ι ά δ η, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, «Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον», τ. 3, Ἀθήνα 1966, σσ. 153-165, Τ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο υ, Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἀρχεῖον Grimani καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Πελοπόννησον, «Πελοποννησιακά», 7(1969-70), σσ. 396-399 καὶ Β α σ ι λ ι κ ῆ ς Μ π ό μ π ο υ - Σ τ α μ á τ η, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Καλαμάτας γύρω στὰ 1700, Πρακτικὰ Ἀ' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1978, σσ. 259-277.

9. Α. S. V., Provveditori da Terra e da Mar, f. 849 καὶ f. 850. Ἐπίσης χρησιμοποίησα στοιχεῖα ἀπὸ τὴ σειρὰ Provveditori al sal, b. 349.

Λάμπρο ἐκθέσεις τῶν ἄλλων προβλεπτῶν τῆς Πελοποννήσου¹⁰.

1. Οἱ ἁλκύνες. Οἱ ἀξιολογότερες ἁλκύνες τῆς Πελοποννήσου ἦταν τοῦ *Θερμησίου* (Thermis - Thermissi) στὴν ἐπαρχία τῆς Ρωμανίας (Provincia di Romania)¹¹, γνωστὲς στοὺς Βενετοὺς ἤδη ἀπὸ τὸ 13ο αἰῶνα¹². Τὸ 1532 ὁ βαΐλος τοῦ Ναυπλίου Vettor Diedo στὴν ἐκθεσὴ του πρὸς τὴ Σύγκλητο, ἀναφέρει τὶς ἁλκύνες τοῦ Θερμησίου, ὑπολογίζοντας μάλιστα τὸ κέρδος ποὺ εἶχε ἡ Βενετία ἀπὸ τὴν ἐνοικίασή τους¹³. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1692, ὁ προβλεπτὴς Gradenigo γράφει γιὰ τὶς ἁλκύνες τοῦ Θερμησίου: S' osservano però per gran portento della natura quelle che sono situate a Termis nel territorio di Napoli di Romania, essendovi un stagno d' acqua salsa, separato dal mare con una spiaggia larga tre passa in circa, in cui formandosi superficialmente il sale nell' estate par la forza dell' ardor del sole, senza verum impiego dell' arte, piombando poi di notte tempo al fondo vi s'introducono le persone e l' estraggono con le coffe. Γι' αὐτὸ τὸ «θαῦμα» τῆς φύσεως μιλοῦν ὅλοι οἱ προβλεπτὲς καὶ ἰδιαίτερα ὁ Grimani, ποὺ ὑποστήριζε ὅτι ἦταν οἱ μόνες κατάλληλες γιὰ τὸ βενετικὸ μονοπώλιο: Quelle di Thermis sono le uniche buone per gl' appalti della Dominante... Ἡ περίμετρος τῶν ἁλκύνων τοῦ Θερμησίου, οἱ ὁποῖες παρήγαν τὸ καλὺτερο ποιοτικὰ καὶ ποσοτικὰ ἁλάτι, ἱκανὸ νὰ τροφοδοτήσῃ τὸ βενετικὸ ἐμπόριο, ἦταν σύμφωνα μὲ τὸν προβλεπτὴ Emo « di 4 in 500 passi di circuito »¹⁴.

Στὴν ἴδια ἐπαρχία ὑπῆρχαν οἱ ἁλκύνες τοῦ Βερβέροντα καὶ τοῦ Κουμπούρνου. Οἱ ἁλκύνες τοῦ *Βερβέροντα* (Vorvoronda), ἄρχισαν νὰ καλλιεργοῦνται μὲ πρόταση τοῦ προβλεπτῆ Marin Michiel¹⁵. Παρήγαν καλῆς ποιότητος ἁλάτι, ἀλλὰ ἡ θέση τους διευκόλυνε τὸ λαθρεμπόριο, ποὺ διεξαγόταν εὐρύτατα στὶς ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου¹⁶. Μέχρι τὸ 1698 δὲν εἶχαν φρουρά, γιὰτὶ ἡ παραγωγή τους δὲν ἦταν τόσο σημαντικὴ, ποὺ νὰ δικαιολογῇ πολλὰ ἐξοδα¹⁷. Ἡ παραγωγή ὥστόσο αὐξήθηκε τὸ 1699,

10. Λάμπρο υ, ὁ.π., σσ. 228-251, 425-567, 605-823. Γιὰ τὶς ἁλκύνες τῆς Πελοποννήσου ἐτοιμάζω μεγαλύτερη μελέτη σὲ συνεργασία μὲ τὸν συνάδελφο κ. Κώστα Τσιγκνάκη. Τοῦ ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφερε σὲ δύσκολα σημεῖα αὐτῆς τῆς μελέτης.

11. Γιὰ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τῆς Πελοποννήσου τὸ 1700 βλ. Β. Παναγιωτοπούλου, Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου 13ος-18ος αἰῶνας, Ἀθήνα 1985, σσ. 162-170.

12. Hocquet, ὁ.π., τ. 2, σ. 498.

13. Κ. Ν. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. 6, Paris 1885, σσ. 252-253.

14. Λάμπρο υ, ὁ.π., σσ. 233-234, 510-511 καὶ 656.

15. A. S. V., Provveditori da Terra e da Mar, f. 849, ἀρ. 29 καὶ A. S. V., Grimani dai Servi, b. 32, ἀρ. 85, φ. 307r. (Στὴ συνέχεια οἱ παραπομπές: Pronv. T. e. M. καὶ G. D. S.).

16. Pronv. T. e. M., f. 850, ἀρ. 74 καὶ Λάμπρο υ, ὁ.π., σ. 512.

17. Pronv. T. e. M., f. 849, ἀρ. 29.

γι' αὐτὸ καὶ ἀποφασίστηκε ἡ ἐγκατάσταση ὑποτυπώδους φρουρᾶς, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐπαρκοῦσε, γιατί ἡ ἄλυκὴ ἀπεῖχε ἀπὸ τῆ θάλασσα μόλις 25 passi¹⁸. Ὅταν λοιπὸν τὸ 1699 ἔγινε ἀπόπειρα κλοπῆς τοῦ ἀλατιοῦ, οἱ ὑπεύθυνοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἐνισχύσουν τὴ φρουρὰ μὲ κατοίκους τοῦ Κρανιδιοῦ καὶ νὰ κατασκευάσουν ἀποθήκες γιὰ τὴ φύλαξη τοῦ προϊόντος¹⁹. Οἱ ἄλυκὲς τοῦ *Κουμπούρνου* (Cumburno) ἀποκρυσταλλώθηκαν μόλις τὸ 1698. Τὸ ἀλάτι τους ὅμως ἦταν ἐλάχιστο καὶ γεμάτο χῶμα. Τὸ 1700 φαίνεται ὅτι οἱ ἄλυκὲς αὐτὲς παρήγαγαν περισσότερο ἀλάτι, γιατί οἱ ὑπεύθυνοι ζήτησαν ἀπὸ τὸ Grimanì νὰ τοποθετήσῃ κι ἐκεῖ φρουρά²⁰. Λίγα χρόνια ἀργότερα τὸ 1708, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Emo εἶχαν ἤδη ἐγκαταληφθῇ: In poca distanza si vede un altro picciolo lago detto di Comburnò, dove la natura moltiplicando il dono, fabbrica il sale nel modo stesso, e d' egual condizione ma da molti anni se n' è fatta un' intiera rinunzia e giace tuttavia abbandonato.

Στὴν ἴδια ἐπαρχία ὑπῆρχαν ἐπίσης οἱ ἄλυκὲς τοῦ *Παλαιόκαστρου* (Paleocastro). Ἡ χρῆση τους εἶχε ἀπαγορευθῇ ἀπὸ τὴ σύγκλητο, γιατί τὸ ἀλάτι ποὺ παρήγαν ὄχι μόνον ζημίωνε τὸ βενετικὸ μονοπώλιο ἀλλὰ ἦταν ἐπικίνδυνο καὶ στὴν υγεία²¹. Ὁ Grimanì, μετὰ ἀπὸ παράκληση τοῦ ἐνοικιαστῆ τῶν ἄλυκῶν τοῦ Θερμησίου Mario Stella, εἶχε ἐπιτρέψει νὰ καλλιεργηθοῦν ἐκ νέου, χωρὶς ὅμως θετικὰ ἀποτελέσματα²².

Στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας (provincia di Accaia) καὶ συγκεκριμένα στὸ διαμέρισμα τῆς Πάτρας (territorio di Patrasso), ὑπῆρχαν οἱ ἄλυκὲς τῆς *Καμενίτσας* (Camenizza), γνωστὲς στοὺς Βενετοὺς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα²³. Τὸ 1690 ὁ προβλεπτὴς Corner στὴν ἐκθεσὴ του ἀναφέρει, ὅτι οἱ ἄλυκὲς τῆς Καμενίτσας παρήγαν ἄσπρο καὶ μαῦρο ἀλάτι καὶ ὅτι ἡ παραγωγή τους μποροῦσε ν' αὐξηθῇ²⁴. Στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας τὶς ἄλυκὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι τὶς διαχειριζόταν ἡ μονὴ Ὁμπλοῦ, ἀλλὰ στὶς 26 Μαρτίου 1696 ἀποφασίστηκε νὰ περιέλθουν στὸ δημόσιο καὶ σὲ ἀντάλλαγμα νὰ παρέχεται στὴ μονὴ ὀρισμένη ποσότητα ἀλατιοῦ²⁵. Ἡ παραγωγή τῶν

18. G. d. S., φ. 328r. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἡ ἄλυκὴ ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο σώματα, ποὺ ἀπεῖχαν μεταξύ τους 260 passi geometrici. G. d. S., φ. 326r-v.

19. Ὁ.π., φ. 326r-v, 320r-321r-v καὶ 297r-v.

20. Ὁ.π., φ. 381v καὶ φ. 127r-v.

21. Λάμπρου, ὅ.π., σ. 657, 511 καὶ 558.

22. Ὁ.π., καὶ G. d. S., φ. 390r, 392r, 393r, 394r καὶ 395r.

23. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτραι 1959, σ. 61 (λ. Ἀλυκαὶ) καὶ Σ. Λάμπρου, Σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Ἑνετοκρατίας, «Νέος Ἑλληνομνήμων», 20 (1926), σ. 63.

24. Λάμπρου, ὅ.π.

25. Τριανταφύλλου ὅ.π., καὶ Στ. Ν. Θωμόπουλου, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821, ἔκδ. β' με ἐπιμ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Πάτραι 1950, σ. 473.

άλυκων της Καμενίτσας ήταν σημαντική μολονότι τὸ άλάτι τους δέν ήταν της ίδιας ποιότητας με τοῦ Θερμησίου, γιατί είχε πολὺ ἄμμο· εἶναι δὲ χαρακτηριστικές οἱ προσπάθειες ποὺ κατέβαλε ὁ Grimani γιὰ νὰ καλυτερεύσει τὴν ποιότητα τοῦ άλατιοῦ τους²⁶.

Στὴν ἴδια ἐπαρχία, στὸ διαμέρισμα τῆς Γαστούνης (territorio di Gastugni), ὑπῆρχαν οἱ άλυκές τοῦ Πύργου καὶ τῶν Λεχαινῶν. Οἱ άλυκές τοῦ Πύργου παρήγαν μεγάλες ποσότητες άλατιοῦ, ποὺ ήταν ἀκατάλληλο γιὰ ἐξαγωγή στὴ Βενετία, ἐνῶ τὸ προτιμοῦσαν οἱ ντόπιοι καταναλωτές. Ὁ Grimani σημειώνει ὅτι οἱ άλυκές αὐτές ήταν οἱ καλύτερες, μετὰ τοῦ Θερμησίου²⁷. Ὡς πρὸς τὶς άλυκές τῶν Λεχαινῶν οἱ πληροφορίες μας εἶναι λιγότερες. Τὸ 1698 δέν ὑπῆρχε κανεὶς ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐπίβλεψή τους, γιατί ὁ ἐπιστάτης εἶχε πεθάνει. Ἔτσι ἡ παραγωγή τῆς χρονιᾶς ήταν χαμηλὴ καὶ κακῆς ποιότητας²⁸. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ὅμως ἀνέλαβε νέος ἐπιστάτης, ὁ Δημήτριος Βούλγαρης, ποὺ φρόντισε νὰ καλλιεργηθοῦν καλύτερα²⁹.

Στὴν ἐπαρχία τῆς Μεσσηνίας (provincia di Messenia) ὑπῆρχαν οἱ άλυκές τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης, γνωστὲς στοὺς Βενετοὺς ἀπὸ τὸ 13ο αἰῶνα³⁰. Τὸ 1494 οἱ άλυκές τῆς Μεθώνης εἶχαν λίγα ἔσοδα, γι' αὐτὸ ἀπαγορευόταν νὰ πωλῇ ἄλλος άλάτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἀρμόδιο (deputato). Ἀπὸ τὰ ἔσοδα αὐτὰ ἀποφασίστηκε νὰ καταβληθοῦν 200 δουκάτα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν στρατιωτῶν καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ 4.000 σταρῶν κεχριοῦ. Ὅσα χρήματα εἶχαν περισσεύσει δόθηκε διαταγὴ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν ἐπισκευὴ τοῦ λιμανιοῦ καὶ τῶν τειχῶν³¹. Τὸ 1699 οἱ άλυκές τῆς Μεθώνης παρήγαν κακῆς ποιότητος άλάτι, ἐπειδὴ δέν καλλιεργοῦνταν σωστά. Ὁ Grimani αὔξησε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν καὶ φρόντισε γιὰ τὴν κατασκευὴ τάφρου (fosso), γιὰ νὰ διοχετεύωνται τὰ νερὰ τῶν βροχῶν καὶ νὰ μὴν εἰσχωροῦν στὶς άλυκές³². Δύο ἀσήμαντες άλυκές ὑπῆρχαν ἀκόμα στὴν Κορὼνη. Τὸ 1699 ὁ Grimani ἐπισκέφτηκε τὶς άλυκές αὐτές ἀλλὰ διαπίστωσε ὅτι ἡ παραγωγή τους ήταν μόλις 230 στάρα τὸ χρόνο, κακῆς ποιότητας. Πρὸς ὄφελος ὅμως τοῦ μονοπωλίου ἔδωσε ὁδηγίες νὰ φροντίζονται προσεκτικότερα³³.

26. Pronv. T. e. M., f. 849, ἀρ. 29.

27. Λάμπρου, Ἐκθέσεις... ὅ.π., σσ. 511 καὶ 557.

28. G. d. S., φ. 396r-v καὶ φ. 433r-v.

29. Ὁ.π., φ. 260r. Κοντὰ στὶς άλυκές τῶν Λεχαινῶν, ὑπῆρχαν οἱ άλυκές τοῦ Κοτύχι (Cotichi), οἱ ὁποῖες ὅμως ήταν περισσότερο ἰχθυοτροφεῖο καὶ σπάνια παρήγαν άλάτι. Pronv. T. e. M., f. 849, ἀρ. 29 καὶ f. 850, ἀρ. 75.

30. Hocquet, ὅ.π., τ. 1, σ. 91.

31. Γ. Σ. Πλουμίδης, Συλλογὴ ἐγγράφων γιὰ τὶς Βενετοκράτούμενες Μεθώνη καὶ Κορὼνη (1465-1502), «Πελοποννησιακά», 10(1974) σ. 163.

32. Pronv. T. e. M., f. 849, ἀρ. 50.

33. G. d. S., φ. 7r καὶ Pronv. T. e. M., f. 849, ἀρ. 48.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀλυκὲς ὑπῆρχαν βέβαια καὶ ἄλλες σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου, ἀλλὰ ὅχι ἰδιαίτερα ἀξιόλογες³⁴. Ὁ ἴδιος ὁ Grimanì εἶχε φροντίσει νὰ κατασκευασθοῦν νέες στὴν περιοχὴ τῆς Ἀργολίδας, μετὰ ἀπὸ αἴτηση τοῦ Zorzi Bubulì καὶ τοῦ Mario Stella³⁵. Φαίνεται ὅμως ὅτι αὐτὲς οἱ ἀλυκὲς παρήγαν ἀλάτι καλῆς ποιότητος, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε περισσότερα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοσή τους, τὴν περίοδο πὺ ἐξετάζουμε.

2. Οἱ τεχνικὲς τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀλατιοῦ. Στὸν ὅρο «τεχνικὲς» περιλαμβάνονται δυὸ στοιχεῖα. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ στὸ εἶδος τῆς ἀλυκῆς, πὺ προσδιορίζεται συνήθως ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς της³⁶ καὶ τὸ δεύτερο στὶς μεθόδους ἐξορύξεως καὶ συλλογῆς τοῦ ἀλατιοῦ³⁷.

ΟΙ ΑΛΥΚΕΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ (1698-1700)

34. G. d. S., φ. 221r καὶ φ. 222r. Τὸ 16ο αἰ. μαρτυροῦνται ἀλυκὲς στὸ βιλαέτι τοῦ Μυστρά, βλ. Μαριάννας Κολυβά-Καραλέκα, Παραγωγή καὶ ἐκμετάλλευση τῶν ἀλυκῶν Ζακύνθου κατὰ τὸ 16ο αἶώνα, (Ὑπὸ ἐκδοσὴ στὰ «Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἑπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ», Λευκάδα 3-8 Σεπτεμβρίου 1982).

35. Στὸν Mario Stella ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ στὸν Zorzi Budulì ἀπὸ τὸ Χάνδακα, εἶχαν παραχωρηθῇ κτήματα στὴ Ρωμανία γιὰ νὰ κάνουν βοσκότοπους ἢ ριζοκαλλιέργεια ἢ ἀλυκὲς. Περισσότερα βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, Αἰτήματα καὶ πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας (1667-1714), τεῦχ. β', Ἰωάννινα 1985, σ. 28, ἀρ. 143.

36. Hocquet, ὁ.π., τ. 1, σσ. 113-126, ὅπου ἀναφέρονται τὰ εἶδη τῶν ἀλυκῶν.

37. Γιὰ τὶς τεχνικὲς τοῦ ἀλατιοῦ γενικότερα βλ. Jacquelin Hocquet et J. C. Hocquet, Le vocabulaire des techniques du marais salant au Moyen Age. Contribution à une étude comparée des termes en usage sur les côtes de l'Adriatique et l'Atlantique, «Mélanges de l'Ecole française de Rome», 86(1974-2), σσ. 527-552 καὶ J. C. Hocquet, Technologie du marais salant et travail du saunier dans la lagune de Venise au Moyen Age, «Studi Veneziani», 9(1985), σσ. 15-41.

Οἱ εἰδήσεις ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ πρῶτο εἶναι πολὺ λίγες. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ τεχνικὲς τῆς παραγωγῆς τοῦ ἁλατιοῦ παραμένουν γιὰ χρόνια ἴδιες καὶ ὅτι ἡ διαφοροποίηση ἔγκειται συνήθως στὰ ἐργαλεῖα³⁸. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ μορφή τῶν σημερινῶν ἀλυκῶν καὶ ἡ διαδικασία τῆς ἐξορύξεως τοῦ ἁλατιοῦ δὲν διαφέρουν σημαντικὰ σὲ σύγκριση μὲ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Οἱ λιγοστὲς πληροφορίες μας προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν στὶς ἀλυκὲς τοῦ Πύργου. Οἱ ἀλυκὲς τροφοδοτοῦνταν μὲ ἄλμυρὸ νερὸ διὰ μέσου ἀὐλακιῶν (*condotti*). Στὰ ἄκρα τῶν ἀλυκῶν ὑπῆρχαν τάφροι (*fossali*), στὶς ὁποῖες διοχετεύονταν τὰ νερὰ τῶν βροχῶν γιὰ νὰ μὴν εἰσχωροῦν στὴν ἀλυκὴ καὶ ἀλλοιώνουν τὴ σύνθεση τοῦ ἁλατιοῦ. Τὸ ἁλάτι πρὶν εἰσέλθῃ στὴ φάση τῆς ἐξορύξεως διερχόταν μέσα ἀπὸ εἰδικὰ περάσματα (*conche*), γιὰ νὰ καθαρῇ ἀπὸ τὴν ἄμμο καὶ τὰ ἄλλα ξένα σώματα (ξύλα, πέτρες). Στὸ σχῆμα αὐτὸ ἀνταποκρίνονταν καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἀλυκὲς, γιατί σ' ὅλες μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὴ χαντακιῶν (*fossali*) καὶ στενῶν περασμάτων (*conche*)³⁹. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι σημαντικά, γιατί ὑποδηλώνουν τὴ χρῆση ὀρισμένων ἀπλῶν τεχνικῶν μεθόδων, ποὺ ἐφαρμόζονταν στὶς ἀλυκὲς, γιὰ νὰ παράγεται τουλάχιστον ὑγιεινὸ ἁλάτι.

Ἐνῶ γιὰ τὴ μορφή τῶν ἀλυκῶν ἔχουμε λίγες μαρτυρίες, γιὰ τὶς μεθόδους τῆς ἐξορύξεως (*escavatione*) καὶ τῆς συλλογῆς τοῦ ἁλατιοῦ (*raccolta*), οἱ ἐπιστολὲς μᾶς παρέχουν ἄφθονες πληροφορίες, ποὺ ἀφοροῦν ὅμως μόνο τὶς ἀλυκὲς τοῦ Θερμησίου. Τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες μὲ τὴ ζέστη ἄρχιζε ἡ συμπύκνωση τοῦ ἁλατιοῦ, ποὺ περιγράφεται παραστατικὰ ἀπὸ τὸν προβλεπτὴ Emo: *Nella stagione del maggior caldo, gela la superficie del lago, come una tela, qual nella notte piombando al fondo lascia purgate l'acque per il giorno veniente, in cui la natura rinnova l'istesso officio, e lo continua quotidianamente sin alla rinfrescata che cadendo pioggie, perde anco il sole della sua forza*⁴¹. Ὅταν τὸ ἁλάτι εἶχε ἀποκρυσταλλωθῇ ἐντελῶς, οἱ ἐργάτες ἔμπαιναν στὴν ἀλυκὴ καὶ τὸ μάζευαν. Πρῶτα μάζευαν τὴν *frina*, δηλαδὴ τὸ ἁλάτι ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀλυκῆς καὶ ποὺ σχηματιζόταν ἀπὸ τὸν ἄφρὸ τοῦ ἄλμυροῦ νεροῦ. Ἡ *frina* εἶχε ἐλάχιστο βάρος καὶ χρησίμευε περισσότερο «*per bellezza che per uso*». Κατόπιν μάζευαν τὸ λευκὸ καὶ χοντρὸ ἁλάτι, ποὺ ἦταν καὶ τὸ καλύτερο, κατάλληλο γιὰ ἐξαγωγή στὴ Βενετία. Τελευταῖο ἄφηναν τὸ ἁλάτι ποὺ βρισκόταν στὸν πυθμένα τῆς ἀλυκῆς, μαῦρο στὸ χρῶμα καὶ γεμάτο λάσπη. Στὴν συνέχεια τὸ

38. J. F. B e r g i e r, *Una storia del sale*, Βενετία 1984, σσ. 35-40.

39. G. d. S., φ. 208r-v, Provv. T. e. M., f. 849, ἀρ. 29 καὶ f. 850 ἀρ. 75.

40. Βλ. παραπάνω, σημ. 21 τὴν περίπτωση τῶν ἀλυκῶν τοῦ Παλαιόκαστρου.

41. Λ ἄ μ π ρ ο υ, ὁ.π., σσ. 656-657.

τοποθετοῦσαν στὶς ὀχθες τῆς ἀλυκῆς, σχηματίζοντας μικροὺς λευκοὺς σωρούς. Τὰ μέρη τῆς ἀλυκῆς ποὺ δὲν εἶχαν ἀποκρυσταλλωθῇ παρέμεναν γιὰ νὰ ἐξορυχθοῦν ἀργότερα. Ἡ ἴδια διαδικασία ἴσχυε καὶ γιὰ τὶς περιοχὲς ὅπου ὑπῆρχε πολὺ λάσπη⁴².

Ἀκολουθοῦσε τὸ μέτρημα τοῦ ἀλατιοῦ μὲ τὶς κόφες (mesuratione) καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ σ' ἄλλο τόπο, ἐξω ἀπὸ τὴν ἀλυκὴ, ὅπου σχηματίζονταν μεγάλοι σωροὶ (monti). Σὲ κάθε σωρὸ συγκεντρωνόταν ὀρισμένη ποσότητα ἀλατιοῦ τῆς ἴδιας ποιότητος, γεγονὸς βέβαια ποὺ καθόριζε καὶ τὸν καταναλωτὴ, στὸν ὁποῖο προοριζόταν. Ἡ frina συγκεντρωνόταν ξεχωριστὰ καὶ ἀποτελοῦσε ἓνα μικρὸ σωρὸ μὲ καθορισμένο βάρος (512 στάρα)⁴³.

Στοὺς πίνακες ποὺ ἀκολουθοῦν ἔχει καταγραφῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν σχηματισμένων σωρῶν μὲ τὸ ἀντίστοιχο βάρος τους (πίνακας 1), ἀλλὰ καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ποιότητα τῶν σωρῶν μὲ τὸ ἀντίστοιχο βάρος τους (πίνακας 2)⁴⁴.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ἀριθμὸς σωρῶν	Βάρος (στάρα)
frina	512
1ος	3.518
2ος	2.324
3ος	3.569
4ος	3.195
5ος	2.090
6ος	3.976
7ος	2.662
8ος	3.945

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ἀριθμὸς σωρῶν	Βάρος (κόφες)	Ποιότητα
1ος	5.500	λευκὸ
2ος	5.500	»
3ος	5.500	»
4ος	5.500	»
5ος	5.000	»
6ος	5.500	λίγο σκουρό
7ος	3.806	»
8ος	5.000	»
9ος	5.000	λευκὸ
10ος	4.500	»
11ος	1.992	λίγο σκουρό

Οἱ μεγάλοι σωροὶ ἔπρεπε νὰ σκεπάζωνται μὲ κεραμίδια ἢ πλάκες γιὰ νὰ προστατεύεται τὸ ἀλάτι ἀπὸ τὴ βροχὴ, γιὰ τὴν αὐτὴ τὴν κατάστασι

42. G. d. S., φ. 383r-384v, ὅπου ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐξορύξεως τοῦ ἀλατιοῦ. Σκόρπια στοιχεῖα ὑπάρχουν σ' ὅλες τὶς ἐπιστολές.

43. G.d.S., φ. 391r-v, 341r, 388r, 401r.

44. Ὁ.π., φ. 401r καὶ φ. 57r.

παρέμενε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα μέχρι νὰ καταναλωθῇ. Τὶς περισσότερες φορές ὅμως ἔμενε ἐκτεθειμένο στὶς κακοκαιρίες καὶ καταστρεφόταν. Γιὰ ν' ἀνανεώσουν λοιπὸν τοὺς σωρούς, νὰ ξεχωρίσουν τὸ χῶμα ποὺ εἶχε ἀνακατευθῇ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μετρήματος καὶ κυρίως γιὰ νὰ σχηματίσουν μιὰ κρούστα, ποὺ θὰ προστάτευε τὸ ἀλάτι ἀπὸ τὴ βροχὴ, τοὺς ἔβαζαν φωτιά, τοποθετώντας στὴν κορυφὴ κάθε σωροῦ φρύγανα ἢ ἄχυρα⁴⁵. Ἡ φωτιά ἐκτεινόταν σὲ βάθος μισοῦ ποδιοῦ, καταστρέφοντας ὅμως τὴ λευκότητα τοῦ ἀλατιοῦ⁴⁶. Ἡ χρῆση τῆς φωτιᾶς μαρτυρεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ σὲ ἄλλες περιοχές⁴⁷. Ὁ καλύτερος τρόπος βέβαια γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἀλατιοῦ, ἦταν ἡ ἀποθήκευσή του σὲ εἰδικὰ κτίρια ἢ τουλάχιστον σὲ πρόχειρα ὑπόστεγα, τὰ ὁποῖα ὁ Grimanì φρόντισε νὰ κατασκευασθοῦν, ὅπως θὰ ἀναφερθῇ παρακάτω.

3. Ἡ κατάσταση τῶν ἀλυκῶν - μέτρα Grimanì. Οἱ Βενετοὶ ἦταν γνῶστες τῶν προβλημάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀλυκῶν, ὅπως φαίνεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν προβλεπτῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐπιστολὲς ποὺ ἔχουν σωθῇ. Μόνιμος κίνδυνος καταστροφῆς τῆς παραγωγῆς, ἦταν οἱ βροχὲς καὶ γενικότερα οἱ ἀλλαγὲς τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, ποὺ τὶς περισσότερες φορές καθόριζαν τὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα τοῦ παραγόμενου προϊόντος. Οἱ βροχὲς ἐμπόδιζαν τὴν ἀποκρυστάλλωση τοῦ ἀλατιοῦ καὶ ἀλλοίωναν τὴ σύνθεσή του. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ἐξωγενεῖς κινδύνους, ὅπως οἱ βροχὲς, ὑπῆρχαν κι' ἄλλοι, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἀλυκὲς, ὅπως ἡ ἄμμος ἢ ἡ λάσπη, ποὺ ὅταν ἀναμιγνύονταν μὲ τὸ ἀλάτι, κατέστρεφαν τὴν ποιότητα καὶ τὸ χρῶμα του. Τὸ καλύτερο ποιοτικὰ ἀλάτι ἦταν τὸ λευκὸ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα καὶ τὸ χοντρό ὡς πρὸς τὴ σύνθεση. Ἀντίθετα, τὸ ἀλάτι ποὺ ἔβγαινε ἀπὸ τὰ τελευταῖα στρώματα τῆς ἀλυκῆς, ἐπειδὴ ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἄμμο ἢ τὴ λάσπη, εἶχε μαῦρο χρῶμα καὶ ἦταν ἀκατάλληλο γιὰ τὸ βενετικὸ μονοπώλιο⁴⁸. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι οἱ περισσότερες ἀλυκὲς βρίσκονταν σὲ λιμνοθάλασσες, γεγονός ποὺ εὐνοοῦσε τὴν ὑπαρξὴ τῆς λάσπης.

45. Ἡ φωτιά συνήθως ἀναβόταν λίγο πρὶν βρέξῃ. G.d.S., φ. 55r, φ. 67r - 68r. Τὶς φωτιὰς ἔβαζαν εἰδικευμένοι ἐργάτες, βλ. ὅ.π., φ. 38r, 235r, 262r. Ἐπίσης βλ. Λάμπρου, ὅ.π., σ. 657.

46. G. d. S., φ. 383v. Καταστρεφόταν μόνο τὸ χρῶμα τοῦ ἀλατιοῦ, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ σωροῦ, ὅ.π., φ. 384r.

47. Τὴν ἴδια μέθοδο χρησιμοποιοῦσαν καὶ στὶς ἀλυκὲς τῶν Θηβῶν. Κ. Δ. Μέρτζιου, Εἰδήσεις περὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας (1690-1736), ΕΕΣΜ, 2(1969-70), σσ. 409-410.

48. Οἱ καιρικὲς συνθήκες ἀναφέρονται σ' ὅλες τὶς ἐπιστολὰς, καθὼς καὶ οἱ ζημιὲς ποὺ προκαλοῦσαν ἡ βροχὴ καὶ τὸ χῶμα στὸ ἀλάτι, (βλ. ἐνδεικτικά: G.d.S., 128r-v, 188r, 234r, 242r, 257r, 293r, 397r - 398r).

Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῶν ἀλυκῶν, ὅπως θὰ φανῇ στὴ συνέχεια, καθὼς καὶ γιὰ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν καλυτέρευση τῆς ποιότητος τοῦ ἀλατιοῦ, ἡ Βενετία ἔλαβε ὀρισμένα μέτρα. Ἐκεῖνο ποὺ τὴν ἐνδιέφερε περισσότερο, ἦταν χωρὶς ἄλλο τὸ ἀλάτι τοῦ Θερμησίου, γιατί τροφοδοτοῦσε τὸ ἐμπόριό της. Ὡστόσο οἱ ἀλυκὲς τοῦ Θερμησίου κατὰ τὴν περίοδο 1687-1696 φαίνεται ὅτι παρήγαν κακῆς ποιότητος ἀλάτι, γιατί οἱ ἴδιοι οἱ προβλεπτὲς τοῦ ἀλατιοῦ (*provveditori al sal*), εἶχαν ζητήσει ἀπὸ τὸ γενικὸ προβλεπτὴ νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν καλυτέρευση τῆς ποιότητάς του. «Onde raccomandiamo al zelo di V. E. il stabilire gl' opportuni acio li sali in avvenire siano spediti, asciuti, netti, bianchi...»⁴⁹. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο θὰ πρέπει ὁ Grimani φθάνοντας στὴν Πελοπόννησο νὰ ζήτησε ἀπὸ τοὺς προβλεπτὲς κάθε ἐπαρχίας⁵⁰, νὰ τοῦ ἐκθέσουν τὴν κατάστασι τῶν ἀλυκῶν καθὼς καὶ τὰ μέτρα ποὺ πρότειναν γιὰ τὴν ἄμεση ἐπίλυσι τῶν προβλημάτων. Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τῶν παραπάνω προβλεπτῶν πρὸς τοὺς ἐπιστάτες τῶν ἀλυκῶν, στίς ὁποῖες μεταβίβαζαν τὶς ὁδηγίες τοῦ Grimani καὶ ἀπὸ τὶς ἀπαντητικὲς ἐπιστολὰς τῶν ἐπιστατῶν, στίς ὁποῖες ἀνέφεραν ἀναλυτικὰ τὴν κατάστασι κάθε ἀλυκῆς, καθὼς καὶ τὰ μέτρα ποὺ ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν, γιὰ ν' αὐξηθῇ ἡ ἀπόδοσή της⁵¹. Τὴν περίληψι αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν χρησιμοποιεῖ ὁ Grimani στὴν ἐκθεσή του πρὸς τὴ Γαληνοτάτη καὶ στὴν ἀλληλογραφία του (*dispacci*), μὲ τὴ βενετικὴ Σύγκλητο.

Ὡς πρὸς τὶς ἀλυκὲς τοῦ Θερμησίου οἱ ὑπεύθυνοι εἶχαν ἐπισημάνει ὅτι τρεῖς ἦταν οἱ κυριότερες αἰτίες τῆς καταστροφῆς τῆς ποιότητος τοῦ προϊόντος. Πρῶτα ἀπ' ὅλα οἱ ἐργάτες, ὅταν μάζευαν τὸ ἀλάτι, ἔμπαιναν στὴν ἀλυκὴ ὁ ἓνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο. Συνέπεια αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ἦταν ὁ δεύτερος νὰ μαζεύῃ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀλατιοῦ, ποὺ ἄφηνε ὁ πρῶτος καὶ ἔτσι νὰ καθυστερῇ ἡ ἐξόρυξι καὶ νὰ εἰσχωρῇ περισσότερο χῶμα στὸ ἀλάτι, ἀφοῦ ὅλοι βάδιζαν στὸ ἴδιο μέρος. Ὁ Grimani ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ νὰ μπαίνουν οἱ ἐργάτες στίς ἀλυκὲς σὲ παράλληλες σειρὰς (*in linea*) καὶ ὅχι ὁ ἓνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο⁵². Δεύτερη αἰτία ἦταν τὸ ὅτι οἱ μικροὶ σωροὶ σχηματίζονταν στίς ὄχθες τῆς ἀλυκῆς, ἐπάνω σὲ ὑγρὸ χῶμα, τὸ ὁποῖο ἀνακατευτόταν εὐκόλα μὲ τὸ ἀλάτι. Ὁ Grimani πρότεινε νὰ λιθοστρωθοῦν οἱ ὄχθες τῶν ἀλυκῶν μὲ πλάκες ἢ μὲ ξύλα βελανιδιάς⁵³. Ὑπῆρχε βέβαια ἡ λύσι τῆς φωτιάς καὶ στοὺς μικροὺς σωροὺς, ἀλλὰ τὸ μέγεθός τους ἐμπόδιζε

49. A. S. V., *Provveditori al sal*, b. 349, φ. 401r.

50. Π α ν α γ ι ω τ ὀ π ο υ λ ο υ, ὅ.π., σ. 163.

51. G.d.S., φ. 187r - 189v, 206r - 208v, 396r-v, 433r-v.

52. Ὁ.π., φ. 397r - 398r καὶ *Prov. T. e. M.*, f. 849, ἀρ. 29.

53. *Prov. T.e.M.*, f. 850, ἀρ. 99.

κάτι τέτοιο, γιατί τὸ ἀλάτι, ὅπως ἦταν ὑγρὸ καὶ λιγοστό, εὐκόλα θὰ ρευστοποιοῦταν⁵⁴. Ἀκόμα καὶ ὁ τόπος, ποὺ συγκέντρωναν τοὺς μεγάλους σωρούς, ἔπρεπε νὰ εἶναι λιθοστρωμένος. Ὁ Grimanì ἔδωσε ἐντολὴ νὰ μεταφερθοῦν πλάκες ἀπὸ τὸ Κρανίδι, ἀλλὰ δὲν πρόλαβε νὰ τελειώσῃ τὸ ἔργο αὐτό, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν πλοῖα νὰ τὶς μεταφέρουν⁵⁵. Ἡ τρίτη αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀλατιοῦ ἦταν τὰ νερὰ τῶν βροχῶν. Ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθῇ, δημιουργοῦσαν χειμάρρους, οἱ ὁποῖοι εἰσχωροῦσαν στὴν ἀλυκὴ καὶ προξενοῦσαν μεγάλες ζημιές στὸ ἀλάτι⁵⁶. Ὁ Grimanì ἀποφάσισε νὰ κατασκευασθῇ ἀνάχωμα στὶς ὄχθες τῶν ἀλυκῶν καὶ γύρω ἀπ' αὐτὸ ν' ἀνοιχθῇ χαντάκι (fosso), γιὰ νὰ διοχετεύωνται ἐκεῖ τὰ νερὰ τῶν βροχῶν. Τὸ χαντάκι αὐτὸ κατασκευάστηκε τὸ 1699 καὶ εἶχε μισὸ πόδι βάθος, πλάτος 6,4 πόδια καὶ μῆκος 683 passi⁵⁷.

Στὶς ἀλυκές τοῦ Πύργου ἡ κατάστασις ἦταν διαφορετικὴ. Μὲ τὸ νὰ βρίσκονται στὸ Κυπαρισσιακὸ κόλπο, εὐκόλα προσβάλλονταν ἀπὸ τοὺς ἀνέμους, ποὺ μετέφεραν τὴν ἄμμο μέσα στὸ ἀλάτι. Ἐπιπλέον δίπλα στὶς ἀλυκές ὑπῆρχε τὸ ἰχθυοτροφεῖο *Μαυροβίτσα* (Maurovizza), ποὺ τὰ νερὰ του πολλὰς φορὲς φούσκωναν καὶ πλημμύριζαν τὶς ἀλυκές. Στὴν ἐκθεσὴ του ὁ ἐπιστάτης τῶν ἀλυκῶν τοῦ Πύργου, Giovanni Battista Milichi, ἀναφέρει ὅτι γιὰ νὰ καλυτερεύσῃ ἡ ποιότητα τοῦ ἀλατιοῦ, ἔπρεπε τὰ αὐλάκια (condotti) νὰ εἶναι καλὰ ἀνοιγμένα γιὰ νὰ διέρχεται ἄνετα τὸ νερό. Ἐπίσης θὰ ἔπρεπε στὸ κάτω μέρος τῶν στενῶν περασμάτων (conche) νὰ τοποθετηθοῦν μάρμαρα γιὰ νὰ μὴν περνᾷ τὸ χῶμα μαζὶ μὲ τὸ ἀλάτι. Συγχρόνως στὶς ἄκρες τῶν ἀλυκῶν, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν χαντάκια (fossali), γιὰ νὰ διοχετεύωνται τὰ νερὰ τῶν βροχῶν. Ἐπισημαίνει ἀκόμα ὅτι πολλὰς καταστροφές προξενοῦσαν οἱ κοντινὲς καλλιέργειες, γιατί τὸ καλλιεργημένο ἔδαφος εὐκόλα παρασυρόταν μὲ τὶς βροχές καὶ εἰσχωροῦσε στὴν ἀλυκὴ⁵⁸. Τὸ γεγονὸς αὐτό, εἶχε ἤδη παρατηρήσει ὁ προβλεπτής Gradenigo στὶς ἀλυκές τοῦ Θερμησίου⁵⁹. Μερικὲς φορὲς μάλιστα οἱ καλλιεργητὲς χρησιμοποιοῦσαν τὸ νερὸ τῶν αὐλακιῶν (condotti) καὶ οἱ ἀλυκές ξεραίνονταν. Ἐπίσης τὰ ζῶα τους (βόδια, πρόβατα) ἔμπαιναν στὰ αὐλάκια, προκαλῶντας μεγάλες ζημιές⁶⁰. Ὁ Grimanì φρόντισε μὲ διαφόρους τρόπους ν' αὐξήσῃ τὴν ἀπόδοσις τῶν ἀλυκῶν τοῦ Πύργου. Ἔτσι τοποθετήθηκαν μάρμαρα στὶς conche καὶ

54. G.d.S., φ. 383r - 384r.

55. Λάμπρο υ, ὁ.π., σσ. 511, 557 καὶ G.d.S., φ. 348r - 350v καὶ 363r-v.

56. Λάμπρο υ, ὁ.π., σ. 234.

57. G.d.S., φ. 347r-v.

58. Provv. T.e.M., f. 849, ἀρ. 29 καὶ G.d.S., φ. 208r-v.

59. Λάμπρο υ, ὁ.π., σ. 234.

60. G.d.S., φ. 347r-v.

λιθοστρώθηκαν οἱ ἄκρες τῶν ἀλυκῶν⁶¹. Κατασκευάστηκαν ἀκόμα πρόχειρα ὑπόστεγα γιὰ νὰ προστατεύεται τὸ ἀλάτι ἀπὸ τὶς κακοκαιρίες. Παρόλα αὐτά, τὸ ἀλάτι τους, δὲν ἦταν ἀκόμα κατάλληλο γιὰ τὸ βενετικὸ ἐμπόριο καὶ χρησίμευε μονάχα στὴν τοπικὴ κατανάλωση⁶². Τὰ ἴδια μέτρα ἐλήφθησαν καὶ γιὰ τὶς ἀλυκὲς τῶν Λεχαινῶν μὲ τὴν κατασκευὴ καλυβῶν μὲ ἄχυρα γιὰ νὰ προστατεύεται τὸ ἀλάτι⁶³. Ὁ ἐπιστάτης τους Δημήτριος Βούλγαρης διαμαρτυρόταν γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθοῦν σ' ὅλες τὶς conche μάρμαρα καὶ ὄχι μόνο σὲ μία. Ζητοῦσε ἀκόμα ν' αὐξηθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν, γιατί οἱ ὑπάρχοντες δὲν ἐπαρκοῦσαν⁶⁴.

Στὶς ἀλυκὲς τῆς Καμενίτσας τὰ προβλήματα ἦταν λιγότερα⁶⁵. Ὁ Grimanì φρόντισε κι' ἐκεῖ νὰ τοποθετηθοῦν στὶς conche σανίδες βελανιδιάς⁶⁶ καὶ ἀπαγόρευσε στοὺς κατοίκους νὰ κόβουν τὸ σχῖνο, ποὺ φύτρωνε στὶς ὄχθες τῶν ἀλυκῶν καὶ τὶς προστάτευε ἀπὸ τὴν ἄμμο ποὺ μετέφεραν οἱ ἀνέμοι⁶⁷. Στὶς ἀλυκὲς τοῦ Βερβέροντα ἐπίσης κατασκευάστηκαν δυὸ καλύβες γιὰ ν' ἀποθηκεύεται τὸ ἀλάτι⁶⁸ καὶ στὶς ἀλυκὲς τῆς Μεθώνης αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν, σκάφτηκε τὸ χαντάκι (fosso) ποὺ τὶς περιέβαλε καὶ στερεώθηκαν οἱ conche⁶⁹.

4. Οἱ ἐργαζόμενοι στὶς ἀλυκὲς. Ἡ ἐξόρυξη τοῦ ἀλατιοῦ, ἡ μεταφορὰ του καὶ ἡ συγκέντρωσή του σὲ σωρούς, ἦταν ἐργασίες ποὺ ἀπαιτοῦσαν μεγάλο ἀριθμὸ ἐργατῶν μὲ ἀντοχή. Ὁ ἐργάτης τῶν ἀλυκῶν δούλευε συχνὰ κάτω ἀπὸ ἄσχημες καιρικὲς συνθῆκες καὶ ἔπρεπε νὰ γνωρίζη καλὰ τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀλατιοῦ: πότε ἦταν ἡ κατάλληλη ἐποχὴ γιὰ νὰ ἐξορυχθῇ, πῶς ἔπρεπε νὰ καθαρίζεται τὸ ἀλάτι καὶ πότε ἔπρεπε ν' ἀνάβεται ἡ φωτιὰ στοὺς σωρούς. Λίγοι ἦταν οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες (salineri). Οἱ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου προτιμοῦσαν νὰ καλλιεργοῦν τὴ γῆ τους, παρὰ νὰ ἐργάζονται στὶς ἀλυκὲς, ἀπ' ὅπου ἀποκόμιζαν λιγότερα κέρδη⁷⁰. Ὡστόσο ὁ εἰδικευμένος ἐργάτης ἦταν ἀπαραίτητος στὶς ἀλυκὲς,

61. G.d.S., φ. 129r-v καὶ Λάμπρου, ὅπ., σ. 557.

62. Λάμπρου, ὅ.π., σσ. 511 καὶ 557.

63. Pronv. T.e.M., f. 850, ἀρ. 75.

64. G.d.S., φ. 189r-v.

65. Ὁ.π., φ. 396r-v καὶ 433r-v.

66. Μὲ τὸ τρόπο αὐτὸ καθαριζόταν καλύτερα τὸ ἀλάτι. Pronv. T.e.M., f. 849, ἀρ. 29. Ὁ ἐπιστάτης τῶν ἀλυκῶν (soprastante) ἔγραφε ὅτι τὰ ἀλατοπήγια ἦταν 164 καὶ δὲν ἔφτανε ἡ μία κολόνα ποὺ τοῦ ἔστειλαν γιὰ νὰ στερεώσῃ τὶς conche καὶ ὅτι χρειαζόταν ἀκόμα ἔξι. G.d.S., φ. 130r καὶ 144r.

67. Pronv. T.e.M., f. 849, ἀρ. 29.

68. G.d.S., φ. 324r - 325r.

69. Pronv. T.e.M., f. 849, ἀρ. 50.

70. G.d.S., φ. 258r.

γιατὶ γνώριζε καλύτερα ἀπ' ὅλους τὰ μυστικὰ τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀλατιοῦ καὶ πολλές φορές χρειαζόταν οἱ ἡλικιωμένοι ἐργάτες νὰ συμβουλευοῦν τοὺς ἐπιστάτες (*soprastanti*)⁷¹. Θὰ πρέπει νὰ διευκρινισθῇ, ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἀλυκῶν δὲν γινόταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ τοὺς Βενετούς. Κάθε μία ἀπ' αὐτὲς εἶχε ὁρισμένες ἰδιαιτερότητες, ποὺ χρειάζεται ἐδῶ νὰ ἐπισημανθοῦν.

Στὶς ἀλυκές τοῦ Θερμησίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μόνιμο προσωπικὸ (ἐπιστάτης, φύλακες), τὴν περίοδο τῆς ἐξορύξεως καὶ τῆς συλλογῆς τοῦ ἀλατιοῦ, ἀπασχολοῦνταν περίπου 600 ἐργάτες⁷². Τοὺς ἐργάτες αὐτοὺς ὀφείλε νὰ συγκεντρώσῃ τὸ δημόσιο ἀπὸ τὰ κοντινὰ χωριά, ὑποχρεώνοντας τοὺς κατοίκους τοὺς νὰ ἐργασθοῦν στὶς ἀλυκές. Ἡ συγκέντρωση ὅμως ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ ἐργατῶν δύσκολα μπορούσε νὰ ἐπιτευχθῇ, γιατί οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐργάτες κατοικοῦσαν σὲ ὄρεινές περιοχές, ἀπρόσιτες στοὺς Βενετούς ὑπαλλήλους. Ἐξάλλου ἦταν ἔντονη ἡ ἀντίδραση τοῦ πληθυσμοῦ, γιατί οὐσιαστικὰ ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὴ ἀγγareία. Ἔτσι ἀνέθεσαν τὸ ἔργο αὐτὸ στοὺς πρῶτους καὶ στοὺς γέροντες κάθε χωριοῦ (*primati et vecchiardi*). Ἡ τακτικὴ αὐτὴ τῆς Βενετίας δὲν μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Ἐφαρμόστηκε καὶ σ' ἄλλες κτήσεις της, μὲ σκοπὸ ν' ἀποκτήσῃ τὴν εὖνοια ὁρισμένων ἀνθρώπων, ἱκανῶν νὰ ἐπηρεάζουν τὰ λαϊκὰ στρώματα σὲ περίπτωσι πολεμικῆς συγκρούσεως μὲ τοὺς Τούρκους καὶ τὸ σπουδαιότερο νὰ φανῇ στὸν πληθυσμὸ ὅτι οἱ Βενετοὶ μοιράζονται τὶς ἐξουσίες τοὺς μὲ τὶς τοπικὲς ἀρχές⁷³. Λίγο πρὶν ἀρχίσῃ ἡ ἐξόρυξη τοῦ ἀλατιοῦ, ὁ ἐπιστάτης ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν χωριῶν, τὰ ὁποῖα ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ παρέχουν ἐργασίες γιὰ τὶς ἀλυκές, κατάλογο ὑπογραμμένο ἀπὸ τὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ, ὅπου ἀναγραφόταν ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων, ποὺ ἦταν ἱκανοὶ νὰ ἐργασθοῦν⁷⁴.

71. G.d.S., φ. 127r-v. Σὲ κάθε ἀλυκὴ εἶχε τοποθετηθῇ ἓνας δημόσιος ὑπάλληλος, ποὺ ἐκτελοῦσε χρέη ἐπιστάτη (*soprastante*) καὶ ἦταν ἐπιφορτισμένος νὰ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Grimani. Οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ ἐκτείνονταν σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀλατιοῦ: Καλλιέργεια, συγκέντρωση ἐργατῶν, φόρτωμα τοῦ ἀλατιοῦ στὰ πλοῖα, ἀποστολὴ δειγμάτων ἀλατιοῦ στὸν γενικὸ προβλεπτή (*mostra*) κ.ἄ. Παραθέτω τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιστατῶν ποὺ βρίσκονται στὶς κυριώτερες ἀλυκές:

Πύργου: Giovanni Batista Milichi. *Λεχαινῶν*: Δημήτριος Βούλγαρης. *Καμενίσσας*: Giacomo Corner. *Θερμησίου*: Giovanni Andrea Corner. Τοῦ *Βερβέροντα* ἦταν υπεύθυνος ὁ Lorenzo Giavarina capitano dell' ordinanze. Γιὰ τὶς ἀλυκές τοῦ *Θερμησίου*, κύριος υπεύθυνος ἦταν ὁ Alberto Albertini governador dell' armi. Σημαντικὲς ἀρμοδιότητες εἶχαν ἐπίσης οἱ *provveditori* κάθε ἐπαρχίας καὶ οἱ *rettori*. Βλ. καὶ Παναγιωτόπουλου, ὅ.π., σ. 163

72. Prov. T.e.M., f. 849, ἀρ. 29.

73. Γ. Σ. Πλουμίδης, Οἱ Βενετοκρατούμενες ἐλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537), Ἰωάννινα 1974, σ. 62. Παναγιωτόπουλου, ὅ.π., σ. 151 καὶ Βακαλόπουλου, ὅ.π., σ. 209.

74. G.d.S., φ. 117r-v.

Στὸν πίνακα 3, συγκεντρώνονται τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν, ποὺ ἀπασχολήθηκαν στὶς ἀλυκὲς τοῦ Θερμησίου τὸ 1700⁷⁵.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν δὲν ἦταν σταθερός. Ἀλλάζε ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐργαζομένων. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὁ ἐπιστάτης κρατοῦσε ἀναλυτικὴ κατάσταση τῶν παρόντων καὶ τῶν ἀπόντων ἀπὸ τὴν ἐργασία, π.χ. τοῦ Θερμησίου⁷⁶.

Ἐπιπλέον οἱ τοπικὲς ἀρχὲς ὀφείλαν ἐκ τῶν προτέρων νὰ προσδιορίσουν τὶς ποσότητες, ποὺ μποροῦσε νὰ συγκεντρώσῃ κάθε χωριό, καθὼς καὶ τὸ ποσὸ τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργαζομένων. Στὸν ἀκόλουθο πίνακα 4 ἀναγράφεται ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἐργαζομένων στὶς ἀλυκὲς τοῦ Θερμησίου σὲ ἀναλογία μὲ τὴν ποσότητα συγκεντρωμένου ἀλατιοῦ⁷⁷.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ρωμανίας, στὴν ἐξόρυξη τοῦ ἀλατιοῦ συμμετεῖχαν καὶ 100 Ὑδριῶτες. Τοὺς ἐργάτες αὐτοὺς ἔφερνε ὁ ἐνοικιαστὴς τῶν ἀλυκῶν τοῦ Θερμησίου, μὲ βάρκες ἀπὸ τὴν τουρκοκρατούμενη Ὑδρα, κλείνοντας μαζί τους εἰδικὴ συμφωνία, ἐπειδὴ ἐργάζονταν περισσότερο ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους. Οἱ ὅροι αὐτῆς τῆς συμφωνίας ἦταν πρῶτον, νὰ ἐργάζονται σὲ καθορισμένα μέρη τῆς ἀλυκῆς, ὅπου δὲν ὑπῆρχε λάσπη καὶ δεύτερον νὰ πληρώνονται κάθε Σάββατο⁷⁸. Τὶς περισσότερες φορές ὅμως οἱ ἐργάτες δὲν παρουσιάζονταν στὶς ἀλυκὲς. Πολλὲς φορές μάλιστα δὲν ἐμφανίζονταν ὁλόκληρα χωριά, γιατί οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ δουλεύουν κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ξένης ἐξουσίας, ἐγκαταλείποντας τὶς δικές τους καλλιέργειες. Οἱ Βενετοὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἔπαιρναν δραστικότερα μέτρα. Τὸ συνηθέστερο φαινόμενο ἦταν νὰ στέλνουν τοὺς dragoni γιὰ νὰ τοὺς συλλάβουν. Βέβαια αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλη, ἐπειδὴ τὸ σῶμα τῶν dragoni ἦταν μικρὸ καὶ τὰ σπίτια τῶν ἐργατῶν βρίσκονταν σὲ ὄρεινὲς περιοχές, ποὺ ἀπεῖχαν πολὺ μεταξύ τους. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξορύξεως τοῦ ἀλατιοῦ ὑπῆρχαν προβλήματα. Οἱ ἐργάτες πολλὲς φορές ἀρνοῦνταν νὰ ἐργασθοῦν καὶ ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὶς ἀλυκὲς. Σὲ τέτοιου εἴδους καταστάσεις, οἱ Βενετοὶ ἔστελναν τοὺς dragoni γιὰ νὰ τοὺς ἐπιβλέπουν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας⁷⁹.

Ἡ πληρωμὴ τῶν ἐργατῶν, ποὺ ἦταν 4 σόλδια γιὰ κάθε κόφα ἀλατιοῦ, γινόταν κάθε Σάββατο ἀπὸ τὸ ταμεῖο (camera) τῆς περιοχῆς. Ἀρχικὰ οἱ Βενετοὶ ἔδιναν τὰ χρήματα στοὺς γέροντες κάθε χωριοῦ, ἀλλὰ στὴ συνέχεια,

75. "Ο.π., φ. 81r.

76. "Ο.π., φ. 410r.

77. "Ο.π., φ. 69r.

78. "Ο.π., φ. 74r - 75v, 76r - 77r 93r - 94r.

79. "Ο.π., φ. 274r - 275r, 258r, 270r, 271r, 407r-v.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

<i>ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΧΩΡΙΟ</i>			
Χωριὰ	Κάτοικοι	Χωριὰ	Κάτοικοι
Castri	60	Iri	33
Cranidi	118	Rado	8
Forni	31	Belessi-Licaparti-Zarchi	12
Didimo	28	Passá-Masomata	16
Balabani	19	Apathia	11
Ilia	9	Catara	8
Lucaiti	5	Damala	34
Aga	7	Paraschievi	6
Fanari	33	Methena	41
Adami	29	Poro	36
Ligurio	47		
			Σύνολο 591

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Χωριὰ	Ποσότητα (κόφες)	Ἀμοιβή (λίρες:σόλδια)	Χωριὰ	Ποσότητα (κόφες)	Ἀμοιβή (λίρες:σόλδια)
Castri	5.368	1.073:12	Passá-Masomata	1.042	208:8
Forni	1.935	387	Catara	432	86:8
Didimo	2.304	460:16	Damalá	2.436	487:4
Balabani	1.155	231	Paraschievi	350	70
Illia	762	152:8	Methena	2.799	559:16
Lucaiti	334	66:16	Poro	1.776	355:4
Fanari	2.187	437:8	Cranidi	7.032	1.406:8
Adami	1.710	342	Apatia	800	160
Ligurio	2.782	556:8	Rado	596	119:4
Iri	1.810	362	Aghá	354	70:16
Belessi-Licoparti- -Zarchi	720	144	Idrioti	6.413	1.282:12

ἐπειδὴ εἶχαν παρατηρηθῇ ἀτασθαλίες, τὰ ἔδιναν κατευθεῖαν στοὺς ἐργάτες⁸⁰

Στὶς ἀλυκὲς τῆς Καμενίτσας δούλευαν 41 ἐργάτες (salineri) κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, μὲ τὴ συμφωνία νὰ παίρνουν τὸ 1/4 τῆς παραγωγῆς. Τὴν ποσότητα αὐτὴ πουλοῦσαν στὸ δημόσιο 45 λίρες καὶ 18 σόλδια γιὰ κάθε μόδιο⁸¹. Σὲ ἐπιστολὴ τοὺς πρὸς τὸν Grimani οἱ ἐργάτες ἀναφέρουν ὅτι, μολονότι τὸ προνόμιο αὐτὸ τοὺς εἶχε δοθῇ ἀπὸ τὸν προβλεπτὴ Zeno τὸν Ἰούνιο τοῦ 1693, ἀπὸ τότε ὡς τὸ 1699 δὲν εἶχαν πληρωθῇ καὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν προβλεπτὴ νὰ τοὺς πληρώσῃ, γιὰ νὰ θρέψουν τίς πτωχὲς οἰκογένειές τους⁸².

Ὡς πρὸς τίς ἀλυκὲς τοῦ Βερβέροντα ὁ Grimani ἀναφέρει στὰ dispacci, ὅτι δούλευαν ἐκεῖ 13 ἐργάτες, ποὺ εἶχαν τὰ παρακάτω προνόμια. Εἰσέπρατταν τὰ κέρδη τοῦ 1/4 τῆς παραγωγῆς, τὰ ὁποῖα πουλοῦσαν πρὸς 4 λίρες κάθε στάρο, ἐνῶ συγχρόνως τοὺς εἶχε παραχωρηθῇ γῆ, ἐκτάσεως 176 campi padovani⁸³. Ἀπὸ ἐπιστολὴ ὅμως τῶν νέων ἐργατῶν στὶς ἀλυκὲς αὐτὲς πληροφοροῦμαστε ὅτι τὰ προνόμια ἦταν περισσότερα, γιὰτὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν Grimani τὰ ἑξῆς: α) Νὰ πληρώνωνται ἀπὸ τὸ ταμεῖο (camera) τοῦ Ναυπλίου, στὸ τέλος τῆς συγκεντρώσεως τοῦ ἀλατιοῦ. β) Νὰ τοὺς παραχωρηθοῦν τὰ δυὸ ζευγάρια γῆς, ποὺ πρὶν ἀνῆκε στὸν Τοῦρκο Μουσταφὰ πασᾶ. γ) Νὰ μὴν ἐκτελοῦν χρέη φύλακα στὶς ἀλυκὲς, οὔτε νὰ συμμετέχουν στὶς τεχνικὲς ἐργασίες καὶ νὰ διοικοῦνται ἀπὸ τὸν ὑπεύθυνο, ποὺ θὰ διορίζε ὁ Grimani. δ) Νὰ παίρνουν ἓνα στάρο ἀλάτι ὁ καθένας γιὰ τὸ σπίτι του. ε) Ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς φόρους αὐτοὶ καὶ τὰ ζῶα τους καὶ ς) νὰ δουλεύουν μόνο στὶς ἀλυκὲς τοῦ Βερβέροντα. Ὅλα αὐτὰ τὰ προνόμια, σημειώνεται στὸ ἔγγραφο, τὰ εἶχαν καὶ οἱ προηγούμενοι ἐργάτες (salineri), μὲ τὴ διαφορὰ ὅμως, ὅτι οἱ τελευταῖοι πληρώνονταν 5 σόλδια τὸ μετρίτικι, ἐνῶ αὐτοὶ ζητοῦσαν μόνο 3 σόλδια⁸⁴.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε συμπεραίνεται ὅτι οἱ Βενετοὶ δὲν πλήρωναν τακτικὰ τοὺς ἐργάτες. Σὲ ἐπιστολὴ λ.χ. πρὸς τὸν Grimani, οἱ ἐργάτες (salineri) τῶν Λεχαινῶν γράφουν: «...και να μας επλαχνιθις και εμας ωσαν και τους απωδελιπους δια να πλερωθουμε και εμεις υ δουλι σου γατι μας υρθαν εφερωσ πωλα βαριτα υστα χωριγα μας και να μας ελιπιθις...»⁸⁵.

5. Ἡ ἐνοικίαση τῶν ἀλυκῶν. Ἡ Βενετία δὲν εἰσέπραττε τὰ κέρδη ἀπὸ τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ ἀπευθείας, ἀλλὰ εἶχε ἐφαρμόσει τὸ σύστημα τῆς

80. Ὁ.π., φ. 69r καὶ 95r - 96v.

81. Prov. T.e.M., f. 849, ἀρ. 29.

82. G.d.S., φ. 258r.

83. Prov. T.e.M., f. 849, ἀρ. 29.

84. G.d.S., φ. 307r.

85. Ὁ.π., φ. 281r.

ἐνοικιάσεως τῶν ἀλυκῶν, ὕστερα ἀπὸ δημοπρασία⁸⁶. Τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολουθοῦσε καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἄμεσους καὶ ἔμμεσους φόρους, τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰχθυοτροφείων καὶ τῶν ἄλλων μονοπωλίων. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἐξυπηρετοῦσε ὡς ἓνα βαθμὸ τῇ Γαληνοτάτῃ, γιατί ἔτσι ἀπέφευγε τὶς δαπάνες γιὰ τὸν διορισμὸ φοροεισπρακτόρων, ἀλλὰ ἄφηνε συγχρόνως περιθώρια ἐκμεταλλεύσεως τῶν φορολογουμένων ἀπὸ τοὺς ἐνοικιαστὲς τῶν φόρων⁸⁷.

Στὴν περίπτωση τῶν ἀλυκῶν οἱ ὅροι τῆς ἐνοικιάσεως δὲν ἦταν ἴδιοι σ' ὅλες τὶς βενετικὲς κτήσεις. Ἀνάλογα μὲ τὶς ἰδιομορφίες κάθε περιοχῆς ἢ ἀνάλογα μὲ τὴν παραγωγικότητα τῶν ἀλυκῶν καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἀλατιοῦ, οἱ ὅροι τῆς ἐκμισθώσεως προσαρμόζονταν, χωρὶς ὅμως ν' ἀλλάζῃ ὁ κεντρικὸς σκελετός⁸⁸. Εἰδικὰ γιὰ τὶς ἑλκεῖς τῆς Πελοποννήσου ἀπουσιάζουν τουλάχιστον στίς ἐπιστολὰς οἱ ὅροι τῆς ἐνοικιάσεως. Σὲ μία ἐπιστολὴ ὅμως τοῦ ἐνοικιαστῆ τῶν ἀλυκῶν τοῦ Θερμησίου Mario Stella ἐπισημαίνονται ἄφθονα στοιχεῖα γιὰ τοὺς ὅρους, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐκμετάλλευση τῶν παραπάνω ἀλυκῶν: 1) Τοῦ εἶχαν παραχωρηθῇ οἱ ἑλκεῖς τοῦ Θερμησίου καὶ τὸ μονοπώλιο τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ρωμανίας καὶ τῆς Μονεμβασίας, μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ πουλᾷ τὸ ἀλάτι δύο σόλδια τῇ λίμπρα. 2) Ἦταν ὑποχρεωμένος ν' ἀναλάβῃ τὰ ἐξοδα τῆς ἐξορύξεως καὶ τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἀλατιοῦ στὸν τόπο τοῦ μονοπωλίου. 3) Ἐπρεπε νὰ συνεισφέρει στὸ δημόσιο ταμεῖο κάθε χρόνο τὸ ποσὸ τῶν 12.000 ρεαλίων, σὲ δύο δόσεις. 4) Ὅταν ἡ παραγωγή ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ χρειαζόταν τὸ μονοπώλιο, ὀφείλε νὰ χορηγῇ στὸν Δόγη, 10.000 στάρα τὸ χρόνο. 5) Τὸ δημόσιο ἀναλάμβανε νὰ συγκεντρώσῃ τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δουλεύουν στίς ἑλκεῖς, καθὼς καὶ τὴν καταβολὴ τῆς ἀμοιβῆς τους. 6) Ἐπρεπε νὰ συμβάλλῃ στὴ δίωξη τοῦ λαθρεμπορίου. 7) Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Κορίνθου θὰ φρόντιζε τὸ δημόσιο νὰ παραδίδῃ ὀρισμένη ποσότητα ἀπὸ τὸ ἀλάτι τῆς Πάτρας. 8) Στὴν περίπτωση ποὺ τὸ ἀλάτι περισσεύε, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τοῦ μονοπωλίου καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δῶρο τῶν 10.000 σταρῶν, ἦταν ὑποχρεωμένη ἡ Βενετία ν' ἀγοράζῃ τὸ περισσεύμα πρὸς 1,5 λίρες τὸ στάρο.

86. Α. Π. Ἀρχοντίδης, Ἡ Βενετοκρατία στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1684-1699). Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 89.

87. Χρύσαρ Α. Μάλτέζου, Λατινοκρατούμενες Ἑλληνικὲς χῶρες. Ἐπτάνησα, στὸ συλλογικὸ ἔργο Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 10, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1974, σ. 227.

88. Μὲ βάση τοὺς ὅρους ἐνοικιάσεως τῶν ἀλυκῶν τῆς Λευκάδας, (ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Κ. Γ. Μαχαίρα, Ἡ Λευκὰς ἐπὶ Ἑνετοκρατίας 1687-1797, Ἀθήνα 1951, σσ. 172-189), μποροῦμε νὰ κάνουμε κάποιες συγκρίσεις.

9) Για τὶς ἀνάγκες τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πουλᾷ λιανικῶς⁸⁹.

Μὲ τὴν ἐνοικίαση τῶν ἀλυκῶν ἡ Βενετία ἀγόραζε τὸ ἀλάτι ἀπὸ τοὺς ἐνοικιαστὲς (appaltadori) 2 σόλδια καὶ κατόπιν τὸ πουλοῦσε, ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητά του, μέχρι καὶ 10 σόλδια⁹⁰.

6. Ἡ παραγωγή τοῦ ἀλατιοῦ. Στὴν περίπτωση τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀλατιοῦ χρειάζεται νὰ τονισθοῦν δύο στοιχεῖα, ποὺ παίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸν καθορισμὸ τῆς ποιότητάς του. Τὸ πρῶτο σχετίζεται μὲ τὶς καιρικὲς συνθῆκες, ποὺ συνήθως ἀποτελοῦν ἀνασταλτικὸ παράγοντα καὶ ἐπηρεάζουν τὴν παραγωγή. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ ἀλυκὲς τοῦ Θερμησίου, ποὺ τὸ 1699 μὲ δυσκολία παρήγαν κάποια μικρὴ ποσότητα ἀλατιοῦ καὶ αὐτὸ κακῆς ποιότητος ἐξαιτίας τῶν συνεχῶν βροχῶν⁹¹. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο ἀφορᾷ τὸν ἀνθρώπινο παράγοντα καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀλυκῶν. Ἔτσι ἡ κακὴ διαχείριση, ἡ ἔλλειψη προσωπικοῦ καὶ ἐργατῶν καθορίζουν, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴν αὐτομείωση τῆς παραγωγῆς.

Τὰ τεκμήρια ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴ παραγωγή τῶν ἀλυκῶν τῆς Πελοποννήσου παρουσιάζουν ἓνα σημαντικὸ μειονέκτημα. Λείπουν τὰ ποσοτικὰ

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Στὴν Καμενίτσα

Ἔτος	Ποσότητα (σὲ στάρα) (σὲ λίμπρες)	
1696	2.939	420.277
1697	3.106 1/2	444.744
1698	3.652 1/2	522.236
1699 ⁹²	2.340	334.620
1700 ⁹³	3.031	433.433

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Στὸν Πύργο

Ἔτος	Ποσότητα (σὲ κουβελόπουλα) (σὲ λίμπρες)	
1698	21.740	326.100
1699 ⁹⁴	24.629	369.435
1700 ⁹⁵	27.00	404.000

89. G.d.S., φ. 436r-v.

90. Μ α χ α ι ρ ᾱ, ὁ.π., σ. 174.

91. G.d.S., φ. 242r - 243r, 244r-v, 256r, 261r.

92. Ὁ.π., φ. 224r.

93. Ὁ.π., φ. 4r. Μετατρέπω τὸ τοπικὸ μέτρο σὲ λίμπρες, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ σύγκριση.

94. G. d. S., φ. 207r.

95. Ὁ.π., φ. 4r.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Στὰ Λεχαινὰ

Ἔτος	Ποσότητα	
	(σὲ κουβελόπουλα)	(σὲ λίμπρες)
1699 ⁹⁶	36.662	489.930
1700 ⁹⁷	10.222	153.330

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Στὸ Θερμῆσι

Ἔτος	Ποσότητα	
	(σὲ κόφες)	(σὲ λίμπρες)
1698	42.844	6.426.600
1699 ⁹⁸	—	—
1700 ⁹⁹	56.892	8.533.800

δεδομένα γιὰ τὴν παραγωγή τους κατὰ τὴν περίοδο πρὶν τὸ ἔτος 1698, πρᾶγμα ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει τὶς συγκρίσεις καὶ τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλέστερων συμπερασμάτων. Χρειάζεται ἐπίσης νὰ διευκρινισθῇ ὅτι ἡ περίοδος μετὰ τὸ 1700, γιὰ τὴν ὁποία τὰ στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀλατιοῦ εἶναι πλουσιότερα, δὲν ἐρευνήθηκε, καθὼς κάτι τέτοιο ξεπερνοῦσε τὶς δυνατότητες αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἔτσι οἱ προσεγγίσεις ποὺ θὰ ἐπιχειρηθοῦν παρακάτω, περιορίζονται στὰ χρόνια 1698-1700, βραχὺ βέβια διάστημα, ἄρκετὸ ὅμως γιὰ ἀσφαλεῖς ἀναλύσεις.

Στοὺς πίνακες 5, 6, 7 καὶ 8 ἔχουν συγκεντρωθῇ στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγή τῶν σημαντικότερων ἀλυκῶν τῆς Πελοποννήσου.

Μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν δεδομένων τῶν παραπάνω πινάκων καταλήγουμε στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα. Ὡς πρὸς τὶς ἀλυκές τῆς Καμενίτσας, ποὺ εἶναι οἱ μόνες γιὰ τὶς ὁποῖες διαθέτουμε στοιχεῖα καὶ γιὰ τὰ χρόνια 1696 καὶ 1697, ἡ παραγωγή τῶν ἐτῶν 1697-1698 εἶναι πολὺ ὑψηλότερη σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἡ παραγωγή τῶν ἀλυκῶν τοῦ Πύργου αὐξήθηκε βαθμιαῖα στὰ χρόνια 1698-1700, ἐνῶ ἀντίθετα σ' ἐκεῖνες τῶν Λεχαινῶν μειώθηκε σημαντικά. Οἱ λόγοι μειώσεως τῆς παραγωγῆς τους σχετίζονται μὲ τὰ διοικητικὰ προβλήματα, ποὺ ὑπῆρχαν καὶ μὲ τὴν κακὴ ποιότητα τοῦ παραγομένου ἀλατιοῦ, πρᾶγμα ποὺ ἀσφαλῶς ἀποθάρρυνε τὶς βενετικὲς ὑπηρεσίες νὰ τὶς ἐκμεταλλευθοῦν καλύτερα. Τέλος, ὡς πρὸς τὶς ἀλυκές τοῦ Θερμησίου, ἡ παραγωγή τους τὸ ἔτος 1699 ἦταν ἀσήμαντη, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἐξαιτίας τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε στὴν περιοχὴ¹⁰⁰. Ἡ παραγωγή ὅμως, ποὺ σημειώθηκε τὸ ἔτος 1700, δείχνει τὶς

96. Ὁ.π., φ. 240r.

97. Ὁ.π., φ. 4r.

98. Ὁ.π., φ. 341r.

99. Ὁ.π., φ. 4r καὶ Λάμπρου, ὁ.π., σ. 511.

100. Βλ. πρὶν πάντων σημ. 111.

δυνατότητές τους καὶ ἐξηγεῖ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῶν βενετῶν γι' αὐτές.

Ἄς δοῦμε τώρα τὴν παραγωγή ὄλων τῶν ἀλυκῶν τῆς Πελοποννήσου, ποσοτικά καὶ ποιοτικά, τοῦ ἔτους 1700.

Στὸν πίνακα 9 συγκεντρώνονται ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὶς

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΑΛΥΚΩΝ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1700¹⁰¹

Τόπος	Ποσότητα (ἀρχικό μέτρο)	Ποιότητα (σὲ λίμπρες)		Σύνολο (λίμπρες)
		χωρὶς διάκριση	Ἄσπρο Μαῦρο	
Κορώνη	53 3/4 (στάρα)	8.170		8.170
Μεθώνη	251 3/4 (στάρα)		48.336	
	1.018 1/4 (στάρα)		195.504	243.840
Καμενίτσα	3.031 (στάρα)	433.433		433.433
Λεχαινὰ	10.222 (κουβελόπουλα)	153.330		153.330
Πύργος	5.554 (κουβελ.)		82.310	
	21.446 (κουβελ.)		321.690	404.000
Θερμήσι	36.000 (κόφες)		5.400.000	
	20.892 (κόφες)		3.133.800	8.533.800

ἀλυκές ποὺ προαναφέρθηκαν, μὲ τὴν προσθήκη αὐτῶν ποὺ ἀφοροῦν τῇ Μεθώνῃ καὶ τὴν Κορώνῃ. Μὲ βάση τὰ δεδομένα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἡ παραγωγή τῶν τελευταίων ἦταν ἀσήμαντη, ἰδιαίτερα τῆς Κορώνης σὲ σύγκριση μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἀλυκές¹⁰². Τὸ ἀλάτι τῆς Μεθώνης ἦταν περισσότερο, κακῆς ὅμως ποιότητας (1.018 1/4 στάρα μαῦρο ἀλάτι, ἐνῶ μόλις 251 3/4 στάρα ἄσπρο). Ὅσο γιὰ τὶς ἀλυκές τοῦ Θερμησίου βέβαιον εἶναι, ὅτι παρήγαν τὴν ἐπταπλάσια ποσότητα ἀλατιοῦ, ἀπ' ὅλες μαζί τὶς ὑπόλοιπες ἀλυκές:

Θερμήσι: 8.533.800 λίμπρες

Καμενίτσα-Λεχαινὰ-Πύργος-Μεθώνη-Κορώνη: 1.242.743 λίμπρες

101. G.d.S., φ. 4r.

102. Τὸ 1699 εἶχε παράγει 230 στάρα. Pronv. T.e.M., f. 849, ἀρ. 48.

Κλείνουμε τὴν ἐνότητα αὐτὴ μὲ μία γενικότερη παρατήρηση, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ποιότητα τοῦ ἀλατιοῦ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν παραπάνω στοιχείων τὸ μαῦρο ἀλάτι εἶναι πολὺ περισσότερο σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἄσπρο.

Μαῦρο ἀλάτι: 5.530.646 λίμπρες. Ἀσπρο ἀλάτι: 3.650.994 λίμπρες.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δείχνει ὅτι τὸ ἀλάτι τῆς Πελοποννήσου δὲν ἦταν τὸ καταλληλότερο γιὰ τὸ βενετικὸ μονοπώλιο· ἡ ποιότητά του δὲν ἀνταποκρινόταν στοὺς κανόνες προσφορᾶς καὶ ζητήσεως καὶ συνεπῶς ἡ ἐκμετάλλευσή του δὲν ἦταν κερδοφόρα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ Βενετοὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια θὰ ἀρκεσθοῦν στὴν διεξαγωγή ἐνὸς τοπικοῦ μονοπωλίου, στὰ γεωγραφικὰ ὅρια τῆς Πελοποννήσου.

7. Τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ. Τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ δὲν ὀργανώθηκε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σ' ὅλες τὶς βενετικὲς κτήσεις. Ἡ παραγωγικὴ ικανότητα τῶν ἀλυκῶν, ἡ ποιότητα τοῦ προϊόντος καὶ κυρίως οἱ ἀνάγκες τῆς Βενετίας, προσδιόριζαν καὶ τὸν τρόπο τῆς διεξαγωγῆς του. Ἐτσι στὴν Πελοπόννησο, ἡ Βενετία γιὰ ν' ἀποκομίσῃ διπλάσια ἔσοδα ἀπὸ τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ, χώρισε τὴν παραγωγή σὲ δύο μέρη. Τὸ καλύτερο ποιοτικὰ ἀλάτι προοριζόταν γιὰ τὴ μητρόπολη, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἐξυπηρετοῦσε τὶς τοπικὲς ἀνάγκες. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἀποσκοποῦσε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὴν ἐκμετάλλευσή τοῦ ἀλατιοῦ κατώτερης ποιότητας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν αὔξησιν τῶν ἐσόδων τῶν ταμείων (camere) τῆς Πελοποννήσου¹⁰³. Ἐτσι ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὸ ἀλάτι συγκεντρωνόταν σὲ σωροὺς καθοριζόταν ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητά του καὶ ὁ καταναλωτής.

Στὸν πίνακα 10 καταγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν σωρῶν μὲ τὴν ἀντίστοιχη

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Ἀρ. σωρῶν	Ποσότητα (κόφες)	Τόπος κατανάλωσης	Ἀρ. σωρῶν	Ποσότητα (κόφες)	Τόπος κατανάλωσης
Frina	512	—	7	2.662	Βενετία
1	3.518	Βενετία	8	3.945	Βενετία
2	2.324	Βενετία	9	3.987	Πελοπόννησος
3	3.569	Βενετία	10	3.420	Πελοπόννησος
4	3.195	Βενετία	11	3.396	Πελοπόννησος
5	2.090	Βενετία	12	5.577	—
6	3.976	Βενετία	13	678	Βενετία
Σύνολο (κόφες): 42.849					

103. Α. Μ. Ἀνδρεάδου, Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, τ. 2, Ἀθῆναι 1914, σ. 302.

ποσότητά τους, καθώς και ὁ τόπος καταναλώσεως τοῦ ἀλατιοῦ, ποὺ παρήγαγαν οἱ ἄλυκές τοῦ Θερμησίου τὸ ἔτος 1698¹⁰⁴.

Τὸ ἀλάτι ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴ Βενετία, μεταφερόταν μὲ πλοῖα ποὺ εἶχαν τὴ βενετικὴ σημαία, ἀφοῦ πρῶτα ζυγίζόταν μὲ τὰ τοπικὰ μέτρα καὶ τὰ μέτρα τῆς Βενετίας¹⁰⁵. Ὁ τύπος τῶν πλοίων ποὺ μετέφεραν τὸ προϊόν ἦταν συνήθως *nave* ἢ *navigliana* καὶ ἔπρεπε νὰ συνοδεύωνται μὲ ἔγγραφο τοῦ γενικοῦ προβλεπτῆ πρὸς τοὺς προβλεπτές τοῦ ἀλατιοῦ (*pronveditori al sal*)¹⁰⁶. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀναγράφονταν τόσο τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου καὶ τοῦ πλοιάρχου ἢ τοῦ πλοιοκτήτη, ὅσο καὶ ἡ ποσότητα τοῦ φορτίου ποὺ μετέφεραν¹⁰⁷.

Στὸν πίνακα 11 ἔχουν συγκεντρωθῇ ὁ τύπος καὶ τὰ ὀνόματα τῶν πλοίων, τὰ ὀνόματα τῶν καπετάνιων καὶ ἰδιοκτητῶν, καθώς καὶ οἱ ποσότητες τοῦ ἀλατιοῦ ποὺ μεταφέρθηκαν στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1698¹⁰⁸.

Οἱ ὑπηρεσίες, ποὺ ἦταν ἐπιφορτισμένες μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ τοπικοῦ μονοπωλίου ἦταν χωρισμένες σὲ ὀκτὼ τμήματα. Στὴν ἐπαρχία τῆς Ρωμανίας (μία), στὴν ἐπαρχία τῆς Λακωνίας (δύο), στὴν ἐπαρχία τῆς Μεσσηνίας (τρεῖς) καὶ στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας (δύο)¹⁰⁹. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ὅμως δημιουργοῦσε προβλήματα στοὺς ἐνοικιαστὲς τοῦ ἀλατιοῦ, ἐπειδὴ δυσχέραινε τὶς εἰσπράξεις γιὰ δύο κυρίως λόγους. Ὁ πρῶτος ἀφοροῦσε τὴν τιμὴ τοῦ προϊόντος, ποὺ σύμφωνα μὲ τὶς ἀναφορὲς τῶν προβλεπτῶν ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλὴ (μία λίμπρα ἀλάτι ἄξιζε 2 σόλδια)¹¹⁰. Ἡ δεύτερη αἰτία ἦταν τὸ λαθρεμπόριο, ποὺ διεξαγόταν στὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ τὸ ὁποῖο εὐνοοῦσε, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν προβλεπτῶν, ἡ τουρκικὴ διοίκηση¹¹¹. Μάλιστα ὁ Grimani πίστευε ὅτι τὸ λαθρεμπόριο ἦταν μία ἀπὸ τὶς

104. G.d.S., φ. 341r.

105. Ὁ.π., φ. 53r-v, 54r-v. Φαίνεται ὅμως, ὅτι ὑπῆρχαν διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ τοπικὰ μέτρα καὶ στὰ μέτρα τῆς Βενετίας, γεγονὸς ποὺ δημιουργοῦσε προβλήματα στὸ ζύγισμα τοῦ ἀλατιοῦ. (G.d.S., φ. 51r - 52v).

106. Στὴν Βενετία ὑπῆρχαν εἰδικὲς ὑπηρεσίες γιὰ τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ, ὅπως τὸ εἰδικὸ ταμεῖο «*deposito al sal*», ὅπου συγκεντρωνόταν τὰ ἔσοδα τοῦ ἀλατιοῦ, ἢ «*conferenza del sal*» καὶ οἱ «*pronveditori al sal*». Βλ. Ἀνδρεάδου, ὅ.π., σ. 298. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς «*pronveditori al sal*» βλ. Α. Da Mosto, *L' Archivio di Stato di Venezia*, τ. 1, Ρώμη 1940, σσ. 142-143.

107. G.d.S., φ. 8r καὶ Μαχαίρα, ὅ.π., σ. 180.

108. G.d.S., φ. 342r.

109. Λάμπρου, ὅ.π., σ. 657-658.

110. Pronv. T.e.M., f. 850, ἀρ. 74 καὶ Ἀνδρεάδου, ὅ.π., σ. 302.

111. Ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Antonio Loredan σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ Σύγκλητο τῆς 16 Ἀπριλίου 1710 γράφει (τὸ χωρίο σὲ ἑλλ. μετάφραση): «...ἐξακολουθεῖ, παρ' ὅλας τὰς ἀπαγορεύσεις, τὸ λαθρεμπόριον τοῦ ἁλατος, τὸ ὁποῖον στοιχίζει πολὺ

βασικώτερες αἰτίες τῆς ἀποτυχίας τοῦ τοπικοῦ μονοπωλίου. Ἐπιπλέον στὰ τουρκοκρατούμενα ἐδάφη ὑπῆρχαν ἀλυκές παραγωγικότερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Πελοποννήσου, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῶν Θηβῶν, ὅπου ἡ τιμὴ τοῦ ἀλατιοῦ ἦταν χαμηλότερη καὶ εὐκόλα μποροῦσε κάποιος νὰ προμηθευτεῖ τὶς ἀπαραίτητες ποσότητες.

Γιὰ νὰ λυθοῦν ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ τοπικοῦ μονοπωλίου, ὁ Grimanì πρότεινε στὴ Σύγκλητο νὰ μοιράζεται ὑποχρεωτικὰ ὀρισμένη ποσότητα ἀλατιοῦ σὲ κάθε οἰκογένεια, ἡ ὁποία θὰ κατέβαλε ὀρισμένο χρηματικὸ ποσό¹¹². Ἡ Σύγκλητος ὅμως ἦταν ἀντίθετη σ' αὐτὴ τὴ λύση, γιατί φοβόταν ὅτι μὲ τὴν ἐπιβολὴ αὐτοῦ τοῦ μέτρου, ὁ πληθυσμὸς θὰ ἀντιδρουσε¹¹³. Τὸ 1708 ὁ προβλεπτὴς Emo πρότεινε νὰ ἐνωθοῦν τὰ ὀκτὼ τμήματα σ' ἓνα, γιὰ τὴν καλύτερη ὀργάνωση τοῦ τοπικοῦ μονοπωλίου¹¹⁴. Τελικὰ ὅμως ἐφαρμόστηκε ἡ πρόταση τοῦ Grimanì (στὴ διάρκεια τῆς θητείας τοῦ προβλεπτῆ Antonio Loredan), μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ν' ἀγοράζεται ὀρισμένη ποσότητα ἀλατιοῦ ἀπὸ τοὺς πρῶτους (primati) κάθε χωριοῦ καὶ νὰ μοιράζεται στὶς οἰκογένειες. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ μέτρο ἦταν ἐλαστικότερο, ἐνῶ συγχρόνως οἱ προύχοντες τῶν χωριῶν ἀποκτοῦσαν ἀρμοδιότητες¹¹⁵. Στὴν ἀρχὴ ἐφαρμόστηκε στὸ διαμέρισμα τῆς Καρύταινας καὶ τῆς Γαστούνης καὶ ἴσχυσε προοδευτικὰ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες περιοχές. Ἔτσι οἱ ἀλυκές τοῦ Θερμησίου προμήθευαν ἀλάτι τῇ Βενετίᾳ καὶ τὶς ἐπαρχίες τῆς Ρωμανίας καὶ τῆς Λακωνίας, οἱ ἀλυκές τῆς Καμενίτσας καὶ τοῦ Πύργου ἀντίστοιχα τὶς ἐπαρχίες τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Μεσσηνίας¹¹⁶.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς Βενετοὺς μιὰ νέα πηγὴ προσόδων. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀκολούθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πολιτικὴ ἀναπτύξεως σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας¹¹⁷. Σ' αὐτὲς τὶς προσπάθειες ἐντάσσεται καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὶς ἀλυκές τῆς Πελοποννήσου. Ἦταν ὅμως πολὺ δύσκολο ν' αὐξηθῇ ἡ παραγωγή ἀλατιοῦ, ποὺ πρὶν λίγα χρόνια ἐξυπηρετοῦσε τοπικὲς ἀνάγκες. Οἱ προσπάθειες καλυτερεύσεως τῶν ἀλυκῶν ἀπόδωσαν γιὰ κάποιο χρόνικὸ διάστημα, στὰ πλαίσια ὅμως τοῦ

ὀλιγώτερον εἰς τὰ Τουρκικὰ μέρη. Τὸ ἀσφαλὲς κέρδος ἐξωθεῖ πολλοὺς βαρκάρηδες Ρουμελιῶτες, νὰ προσεγγίζουν διὰ νυκτὸς τὰς ἀκτὰς καὶ νὰ διαθέτουν τὰ φορτία ἁλατος εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ Βασιλείου καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σταματήσῃ τὸ κακὸν αὐτό...». Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, ὅ.π., σ. 423.

112. Pronv. T.e.M., f. 850, ἀρ. 74.

113. Ἀ ν δ ρ ε ά δ ο υ, ὅ.π., σ. 303.

114. Λ ά μ π ρ ο υ, ὅ.π., σ. 658-659.

115. Ἀ ν δ ρ ε ά δ ο υ, ὅ.π., σ. 303.

116. Λ ά μ π ρ ο υ, ὅ.π., σ. 717-718.

117. Θ. Δ. Κ ρ ι μ π ά, Ἡ Ἑνετοκρατουμένη Πελοπόννησος 1685-1715, «Πελοποννησιακά», I(1956), σ. 332.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Ἔτος 1698	Τύπος πλοίου	Ὄνομα πλοίου	Ὄνομα πλοιοκτήτη ἢ καπετάνιου	Ποσότητα (κόφες)
4/4	Nave	Vittoria Genovese	Lazaro Maria Carnevale	8.000
4/4	Navigliana	San Daniel	Antonio Murer	5.210
4/4	»	Santa Eufemia	Michiel Rabachi	6.200
9/4	»	Madona di Maina	Simeon Cavaglici	6.500
10/4	»	San Iseppo	Andrea Fasanin	3.600
11/4	»	San Antonio e San Iseppo	Nicolo Romanello	6.600
12/4	»	San Sgualdo	Anzolo da Rochi	5.080
12/4	»	San Francesco di Pavola e San Antonio	Doná de Zuane	5.000
12/4	»	San Antonio di Padova	Tomaso Bagatella	6.000
8/5	»	Tre Santi	Biassio de Rossi	5.280
3/6	Nave	Santa Caterina	Stefano Charsa	6.800
6/6	»	Madona di Loreto	Francesco Murer	11.000
28/7	»	Madona del Rosario e San Antonio	Rafael Coprichi	5.000

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΑΛΑΤΙΟΥ¹¹⁹

Μέτρα	Πηγή
1 κόφα (cofa)= 150 λίμπρες = 3/4 τοῦ στάρου = 0,75 στάρα	G. d. S., φ. 4r, 90r-91v Rrov. T. e. M., f. 849, ἀρ. 29.
1 κουβελόπουλο(cuvelorulo)=15 λίμπ. = 0,075 στάρα	G. d. S., φ. 4r, 12r, 40r
1 σάρο (staro)=143 λίμπρες (Πάτρα)	G. d. S., φ. 4r
=152 λίμπρες (Κορώνη)	G. d. S., φ. 7r
=192 λίμπρες (Μεθώνη)	G. d. S., φ. 4r
=192 λίμπρες (Πύργος)	G. d. S., φ. 158r, 161r-v

τοπικοῦ μονοπωλίου, ἐπειδὴ οἱ ἀλυκὲς τῆς Πελοποννήσου δὲν ἦταν ἱκανὲς νὰ ἀποφέρουν στοὺς Βενετούς, ὅσα ἀποκόμιζαν ἀπὸ τὶς ἀλυκὲς τῆς Κύπρου ἢ τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ μονοπωλιακὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου τοῦ ἀλατιοῦ. Ἦδη ἡ ὑποχρεωτικὴ μεταφορὰ τοῦ στὴν Βενετία, δὲν ἄφηνε περιθώρια ἐλευθερίας στὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες. Εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀντίφαση τῆς Βενετικῆς πολιτικῆς: ἡ προσπάθειά της ν' ἀποκομίσει ἀπὸ τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀλατιοῦ, ὅσο τὸ δυνατό περισσότερα κέρδη, συγκρουόταν μὲ τὴν ἀναπτυξιακὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ της, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ μέτρα ποὺ ἔπαιρνε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀλατιοῦ, νὰ εἶναι πρόσκαιρα καὶ ἐπιφανειακά¹¹⁸.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

RIASSUNTO

Angeliki Panopoulou, I saline e la produzione di sale a Peloponneso secondo l'archivio Grimani (1698-1700)

Il presente lavoro si basa su materiale inedito che si conserva oggi nell' Archivio di Stato di Venezia appartenente alla famiglia Grimani, in una busta con titolo: Di lettere scritte a Francesco Grimani Provveditor General dell' Armata in Morea in materia di sale 1699-1700. Queste lettere ci danno informazioni dettagliate riguardo lo stato delle saline di Peloponneso, le tecniche di produzione di sale, le misure adottate da Grimani per migliorare la qualità del prodotto, come anche riguardo le quantità estratte dalle saline. Ci forniscono inoltre elementi per il numero degli operai, l'appalto delle saline e il monopolio del sale. I Veneziani durante tutto il periodo del loro secondo dominio a Peloponneso, tentarono di usufruire in larghissima scala il sale del Peloponneso, però alla fine solo le saline di Thermissi producevano sale che poteva essere assorbito dal monopolio veneziano.

118. Β. Παναγιωτόπουλου, Ἡ Βενετικὴ ἀπογραφὴ τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1700, Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τ. 3, Ἀθῆναι 1976, σ. 214 καὶ Πλουμίδης, Αἰτήματα..., ὁ.π., τὴν εἰσαγωγή.

119. Τὸ πρόβλημα τῶν μέτρων εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἐπειδὴ δὲν ἦταν ἴδια σ' ὅλες τὶς περιοχὲς καὶ σ' ὅλα τὰ προϊόντα. Γενικὰ γιὰ τὰ μέτρα τοῦ ἀλατιοῦ βλ. J. C. Hocquet, Métrologie du sel et histoire comparée en Méditerranée, «Annales E. S. C», 29(1974) τευχ. 2ο, σσ. 393-424. Τοῦ ἴδιου, «La pratica della mercatura» de Pegolotti et la documentation d' archives: éléments de confrontation, Ἀνάτυπο ἀπὸ 1ο Congrès International de la Metrologie Historique, Zagreb 28-30 Ὀκτωβρίου 1975, σσ. 48-83.

